

В. М. ЗУБАР

(Київ)

Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса

Вивчення й інтерпретація великого некрополя Херсонеса вимагає чіткого уявлення про його топографію. Це важливо і тому, що могильник міста розкопувався переважно за дореволюційні часи, що, певна річ, позначилося на стані матеріалів розкопок. Зараз інколи неясно, де саме проводились розкопки.

У літературі свого часу робилися спроби скласти план некрополя. М. І. Ростовцев на схемі херсонеського городища, вміщеній в його монографії, накреслив контури некрополя¹. Проте вони не чіткі. Крім того, з часу публікації згаданого плану минуло багато часу і нагромадилось багато нового цікавого матеріалу. А. Л. Якобсон² склав з позначенням років розкопок план херсонеського могильника. Однак він не врахував великої групи поховань, досліджених як до 1917 р., так і в роки Радянської влади. Таким чином, на сьогодні відсутній навіть схематичний план херсонеського некрополя, яким можна було б користуватися в роботі над матеріалами могильника Херсонеса.

Метою даної статті є спроба скласти схематичний план некрополя й простежити його історичну топографію і територіальні зміни протягом античного часу (рис. 1).

Перша могила у некрополі Херсонеса була відкрита у 1845 р. у районі Карантинної бухти, про що повідомив Одеське товариство історії і стародавності його член Тебту де Марині³. З наступного року в Херсонесі розпочав розкопки Д. В. Карейша⁴.

У 1846 р. Д. В. Карейша копав на городищі, але, оскільки цінних знахідок не було, почав розкопувати ділянку некрополя поблизу замиського храму і відкрив 20 склепів⁵. З них лише дві поховальні споруди виявились непограбованими, і замість золота на нього чекала звичайна кераміка⁶. У лютому—травні 1847 р. Д. В. Карейша продовжив розкопки на цій ділянці некрополя. Поруч із склепами він відкриває п'ять могил, вирубаних у скелі. Ось як він описує їх: «У чотирьох з них не було знайдено нічого, крім кістяків, а в п'ятій знайдено: біля рук небіжника маленька скляна сльозниця і мідне дзеркало, на пальцях — мідне кільце, а в головах звичайний глиняний глечик»⁷. Відсутність золота і цінностей примусила Д. В. Карейшу припинити розкопки могильника⁸.

У 1853 р. розкопки некрополя Херсонеса розпочав О. С. Уваров⁹. Він розкопав два склепи з нішами-ліжками і на ділянці поблизу замиського храму¹⁰ кілька могил, вирубаних у скелі. В одному із склепів ним виявлено залишки розпису, а на стелі — монограма з іменем Христа¹¹. О. С. Уваров перший опублікував план та малюнок склепу, а також речі з поховань¹². У 1872 р. О. С. Уваров відновлює тут роботи, але про них ми не маємо ніяких даних¹³.

З 1888 р. розкопки Херсонеса переходять до відання Археологічної комісії, яка призначає своїми представниками Н. П. Кондакова, О. Л. Бертъе-Делагарда та К. К. Косцюшко-Валюжинича¹⁴. Починаючи з 1889 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич веде розкопки самостійно. З його іменем і пов'язані перші в історії Херсонеса систематичні археологічні розкопки, які велися за певним планом протягом багатьох років. Уздовж дороги, яка вела із Севастополя до Херсонеса, на південному схилі Дівочої гори, у 1890 р. було відкрито 24 поховання, вирубаних у скелі, що належали до перших століть нашої ери¹⁵. Тут К. К. Косцюшко-Валюжинич виявив і кілька склепів. Останні були пограбовані, тому дослідник їх не описував¹⁶. У цьому самому році на березі Стрілецької бухти

досліджено єдиний в окрузі Херсонеса курган, розташований за 3 км на захід від городища ¹⁷.

У 1901 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич на південному схилі Дівочої гори відкрив ще три склепи ¹⁸ і переніс роботи на некрополь, розташований уздовж південної оборонної стіни, де військовим відомством намічалось будівництво фортифікаційних споруд. Розкопки були розпочаті біля 13-ї куртини й велися вздовж стіни в південно-західному напрямку ¹⁹. До 1894 р. розкопано вузьку смугу некрополя, що тяглася до вежі VIII. Причому в районі 10-ї куртини поховання досліджувалися по обидва

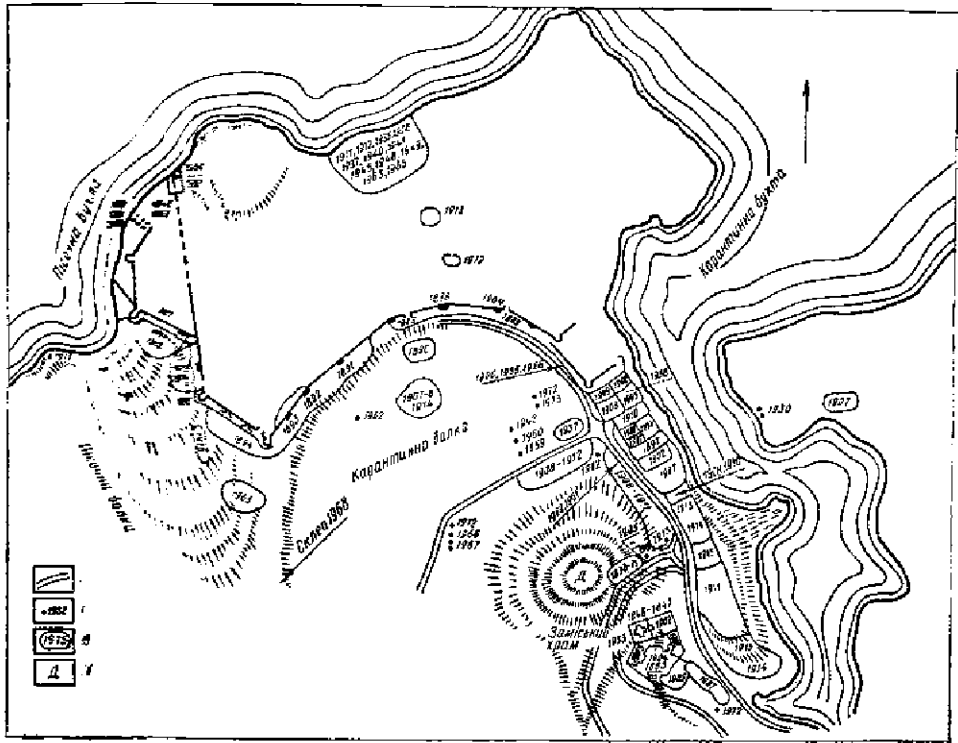

Рис. 1. План розкопок некрополя античного Херсонеса:

I — старі дороги; II — окремі доховання з позначенням року розкопок; III — ділянки некрополя з позначенням року розкопок; IV — Дівоча гора.

боки стіни. У 1894 і 1895 рр. частково вивчалась ділянка могильника поблизу західної оборонної стіни (район 13-ї та 9-ї куртин і в періболі вежі X) ²⁰.

За період з 1891 по 1895 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич розкопав 610 поховальних споруд у південному і західному некрополі. Це були поховання перших століть нашої ери, хоча серед них траплялися і раніші ²¹. Завдяки цим першим своєрідним охоронним розкопкам уздовж південних стін міста відкрито масовий некрополь перших століть нашої ери, що перекривав поховання попереднього часу. Судячи із звітів та плавів, досліджувалась тільки вузька смуга некрополя. Очевидно, більшість поховань було зруйновано під час будівельних робіт.

У 1896 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич продовжив розкопки південної частини некрополя, де дослідив поховання на північному схилі Карантинної балки, нижче 14-ї куртини ²². Основні археологічні роботи цього року було перенесено туди, де незабаром передбачалось будівництво дороги. Розкопки розпочалися недалеко від колишнього монастирського скотарника й тяглися вгору по схилу скелі ²³. У наступному році розкопки тут продовжувались з південно-східного боку від розкопу

1896 р.²⁴ На цій невеликій ділянці некрополя поховання переважно належали першим століттям нашої ери, але і тут вони перекрили поховання елліністичного часу²⁵.

Під час вивчення оборонних стін у 1898—1900 рр. К. К. Косцюшко-Валюжинич зробив ряд цікавих відкриттів. У періболі, поблизу 15-ї куртини ним виявлено три гробниці римського часу²⁶ з трупоспаленнями. В цьому самому районі, трохи на схід від міської брами, К. К. Косцюшко-Валюжинич дослідив склепи № 1012, 1013, 1014²⁷. У 1900 р. при розкопках перібола поблизу 19-ї куртини відкрито пізньоантичне поховання та невелику ділянку некрополя II ст. до н. е.²⁸

У 1901 р. під час розкопок західних оборонних стін під 1-ю куртиною випадково знайдено два пізньоантичних склепи²⁹. Археологічні роботи в цьому та наступному роках продовжувалися на ділянці поблизу Карантинної бухти³⁰. Тут, як і раніше, досліджувалися поховання елліністичного і римського періодів, причому останні переважали. Наприкінці польового сезону 1902 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич переніс роботи до північного схилу Дівочої гори на лівий бік шосе, що вело від Севастополя³¹. У 1903—1904 рр. К. К. Косцюшко-Валюжинич продовжував розкопки у південній частині некрополя — періболі поблизу 14-ї куртини (1903 р.) і вежі XIV (1904 р.)³².

З 1902 р. крім розкопок поблизу Карантинної бухти досліджується ділянка некрополя біля замського храму. В цьому році К. К. Косцюшко-Валюжинич дослідив поховання безпосередньо під храмом, а також у північно-східному напрямі від нього³³. У наступні роки (1903—1907 рр.) він розкопав всю територію некрополя на плато — на північний схід від замського храму³⁴. Одночасно з дослідженнями некрополя біля замського храму в 1905 і 1907 рр. велися роботи поблизу Карантинної бухти³⁵. Основну кількість становили поховання перших століть нашої ери, і лише окремі поховання датуються раннішим часом³⁶.

У зв'язку з хворобою К. К. Косцюшко-Валюжинича частина матеріалів з розкопок херсонеського могильника залишилась необробленою і невиданою. Опис поховань №2428—2500 не був представлений до Археологічної комісії М. І. Скубетовим, який повинен був закінчити обробку матеріалів розкопок кінця 1907 та початку 1908 рр. Таким чином, частина матеріалів з розкопок некрополя була виключена з наукового обігу.

Судячи з уривкових записів М. І. Скубетова, що зберігаються в архіві ДХМ, розкопки кінця 1907 і початку 1908 рр. велись на кількох ділянках некрополя. 21 поховання було розкопано на східному березі Карантинної бухти, саме там, де передбачалось будівництво флігелів для офіцерів мінної роти³⁷. Друга ділянка, де велися археологічні роботи, розміщувалася недалеко від монастирської школи, на схилі Карантинної балки. Тут досліджено склепи³⁸, черепичні та вирубані у скелі могили. Докладніше говорити про роботи на цій ділянці неможливо тому, що, крім фрагментарних даних, інші відомості відсутні.

На початку 1908 р. під керівництвом М. І. Скубетова велися невеликі розкопки на території колишнього верхнього монастирського скотарника, на південний схід від вежі XVII³⁹. Пізніше тут продовжував розкопки М. І. Репніков, який відкрив склепи, підбійні та вирубані у скелі могили. Крім них розкопувався також західний район могильника: виявлено склепи, розташовані у рові, і невелику групу поховань, опис яких подав М. І. Скубетов⁴⁰.

У грудні 1907 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич помер і його поховано на території Херсонеса, вивченню якого він віддав найкращі роки свого життя. За помилки й недосконалу методику розкопок його критикували відомі археологи того часу⁴¹. Однак недоліки в роботі ні в якому разі не можуть применшити його заслуг. Своєю діяльністю К. К. Косцюшко-Валюжинич вніс значний вклад у вивчення історії та культури стародавнього Херсонеса⁴².

З 1908 р. дослідження херсонеського некрополя продовжував М. І. Репніков. Він вів роботи на території, що межувала з північного сходу з розкопками 1905 р., і на ділянці, розташованій безпосередньо перед 20-ю куртиною оборонних стін, недалеко від вежі XVII⁴³. Щоденник розкопок М. І. Репнікова, опублікований у 1927 р., є найкращим документом про розкопки некрополя дореволюційного часу.

З 4 липня 1908 р. керівником розкопок у Херсонесі став Р. Х. Лепер. В цьому році він розкопав невеликі ділянки могильника, розташованого на південній схід від міста, по схилу Дівочої гори, де відкрив сім поховань перших століть нашої ери⁴⁴. У 1909 р. Р. Х. Лепер досліджував могильник у різних місцях: роботи велися між передньою та основною західною оборонною стіною⁴⁵, за західними стінами, у районі 4-ї куртини⁴⁶, а також на ділянці, яку у 1908 р. досліджував М. І. Репніков⁴⁷.

У 1910 р. розкопується некрополь на схилах Дівочої гори⁴⁸, поблизу західних стін⁴⁹, по обидва боки шосе, що пролягало вздовж Карантинної бухти й вело до Херсонеса⁵⁰, а також на березі Карантинової бухти (східний некрополь)⁵¹. Плани розкопаних Р. Х. Лепером ділянок, як правило, не складались, а ті креслення, які є, абсолютно не пов'язані з щоденниками, що виключає можливість їх використання⁵².

Якщо щоденники Р. Х. Лепера за 1908—1910 рр. завдяки К. Е. Гриневичу були опубліковані, то про матеріали розкопок 1911—1914 рр. є лише коротке повідомлення, що не дає повного уявлення про роботи, які проводились протягом цих років⁵³.

На основі записів Р. Х. Лепера та його помічників (записи зберігаються в архіві ДХМ) вимальовується приблизно слідуюча картина розкопок некрополя: у 1911 р. широкі роботи проводились в районі Карантинної бухти⁵⁴, поблизу західних стін, навпроти 5-ї і 6-ї куртин, а також на північному та східному схилах Дівочої гори⁵⁵.

У 1912 р. некрополь розкопувався мало. Були продовжені роботи 1911 р. на північному схилі Дівочої гори, ліворуч від шосе, яке веде до Стрілецької бухти⁵⁶. У 1913 р. розкопки велись на великій ділянці, розташованій поблизу Карантинної бухти⁵⁷, на південь від так званого гімназичного розкопу⁵⁸, і на південно-східному схилі Дівочої гори⁵⁹. Певно, досліджувались й інші ділянки некрополя, але де саме, сказати неможливо навіть приблизно⁶⁰. Наступного року розкопувався некрополь поруч Карантинової бухти⁶¹. Досліджено невелику ділянку на північному схилі Карантинної балки, поблизу монастирського училища⁶². М. Федоровим розкопувались ділянки недалеко від західних стін (5-а і 6-а куртини) та між оборонними стінами⁶³.

З 1908 до 1914 р. було розкопано значну кількість поховань. Майже на всіх ділянках поховання римського часу перекривали некрополь попередньої епохи⁶⁴. Частина поховань поблизу західних стін знаходилась під пізнішими оборонними спорудами, що були зведені на території могильника.

Розкопки під керівництвом Р. Х. Лепера проводились незадовільно. Сам Р. Х. Лепер не завжди був присутній під час робіт, передоручаючи спостереження за ними своїм помічникам. Нерідко він навіть не вів щоденника розкопок. Тільки подекуди у щоденниках шифри речей представлені його рукою. Оскільки у Херсонеському музеї збереглися щорічні описи, вони дозволяють використовувати комплекси речей з розкопок Р. Х. Лепера⁶⁵.

З початком першої світової війни археологічні дослідження Херсонеса припинилися. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції «Склад місцевих старожитностей», заснований К. К. Косцюшко-Валюжиничем, перетворюється на Херсонеський історико-археологічний музей, на базі якого з 20-х років під керівництвом К. Е. Гриневича продовжувалася науково-дослідницька робота по вивченню Херсонеса та його хори⁶⁶. У роки Радянської влади основна увага приділялась вивченню питань,

пов'язаних із соціально-економічним і політичним розвитком Херсонеса. На базі великого фактичного матеріалу, зібраного за роки розкопок, відтворювалась історія Херсонеса як одного з центрів античного світу у Північному Причорномор'ї. Видатною подією в цей період стали розкопки стародавнього могильника Херсонеса.

У 1930 р. Г. Д. Беловим досліджено два античних склепи на східному березі Карантинної бухти. Судячи з описів, вони використовувались вдруге для поховань і у середньовічний період⁶⁷. З 1931 р. починаються широкі роботи на північному березі Херсонеса, внаслідок чого було відкрито некрополь класичної та елліністичної епох⁶⁸. Ще К. К. Косцюшко-Валюжинич у своїх звітах писав, що під житловими кварталами існував некрополь, який в наступні періоди був забудований міськими спорудами⁶⁹. У 1911—1912 рр. на північному березі, у районі монастирської купальні, виявлено дитячі амфорні поховання⁷⁰, а у 1913 р. невелику ділянку могильника досліджено на монастирській садибі⁷¹. Але це були поодинокі знахідки, основну площу некрополя відкрито у середині 30-х років⁷². У 1935 р. при розкопках міських кварталів трапились окремі кістки та залишки двох поховань⁷³, а у 1936 р. почалось дослідження великої групи поховань⁷⁴. У 1937 р. поховання відкриті на території XV та XVI кварталів, а у 1940 р.— поблизу X поперечної вулиці⁷⁵. Під час розкопок у 1941, 1945, 1947—1948 рр. з'ясувалось, що некрополь займав територію XVIII квартала та поширювався у західному напрямку, в усякому разі до XI поперечної вулиці, де у 1949 р. розкопками виявлено могильні вируби⁷⁶. У 1963 і 1965 рр. на території XXV кварталу знову зафіксовані поховання⁷⁷. Підтвердженням того, що зростаюче місто елліністичної доби наступало на могильник, служать також розкопки О. І. Домбровського поблизу античного театру, де у 1970 р. знайдено сім поховань кінця IV — початку III ст. до н. е.⁷⁸

Наведені факти свідчать, що некрополь елліністичної доби займав значну частину західної площі Херсонеса. З бурхливим ростом території міста стародавній некрополь поступово забудовувався жилими спорудами⁷⁹.

У 1937 р. у зв'язку з будівельними роботами на південний схід від XVII вежі О. К. Тахтаєв дослідив територію, що відходила під будівництво. В результаті обстежено 24 поховальних споруди, що належать переважно до II—III ст.⁸⁰

Під час Великої Вітчизняної війни археологічне вивчення Херсонеса було перервано. Але у травні 1942 р. на захід від розкопок 1937 р., поблизу підосви південного схилу Херсонеської балки, О. К. Тахтаєв випадково відкрито пізньоантичний склеп⁸¹.

В повоєнні роки на городищі та за його межами зроблено ряд відкриттів, пов'язаних з некрополем міста. У 1948 р. розкопуючи ділянки поблизу західних оборонних стін, Г. Д. Белов виявив два склепи, в яких здійснювались поховання з IV до IX—X ст.⁸² У 1953 р. О. І. Домбровський під час охоронних розкопок замиського храму дослідив два поховання, що не були вивчені К. К. Косцюшко-Валюжиничем⁸³, а у 1955 р. недалеко від гончарних печей виявлено склеп III ст. н. е.⁸⁴

Наприкінці 50-х та на початку 60-х років при реставраційних та будівельних роботах знайдено: під протейхізою 19-ї куртини С. Ф. Стржелецьким розкопано кілька поховань IV—III ст. до н. е.⁸⁵; на південний схід від XVII вежі В. М. Даниленком і Г. М. Гілевич досліджено дві підбійні могили⁸⁶; у 1959—1960 рр. Е. Г. Суровим під час розкопок недалеко від західних кварталів городища досліджено два пізньоантичних склепи⁷⁸.

У 1960 р. в південній частині некрополя відкрито склепи IV—VI ст. У 1961—1962 рр. досліджувались підбійне поховання на схилі Дівочої гори та склеп, виявлений під час будівництва стадіону у Карантинній балці⁸⁸

У 1963 р. за південно-західними стінами городища Л. Г. Колесниковою і О. М. Щегловим розкопано невеликі ділянки некрополя елліністичної доби. Тут відкрито 57 поховань IV—III ст. до н. е.⁸⁰ У 1966—1967 рр. Ю. О. Бабиновим і Л. Г. Колесниковою пізньоантичні склепи виявлено на вул. Древній у південному некрополі⁸⁰.

У 1972—1973 рр. при прокладці траншеї на південний захід від вежі XVII виявлено чотири склепи IV—V ст.⁸¹ Ця ділянка розташована недалеко від району, який досліджувався у 1896 і 1937 рр., а у 1972 р. на південний схід від замиського храму С. Г. Рижовим розкопано могилу,

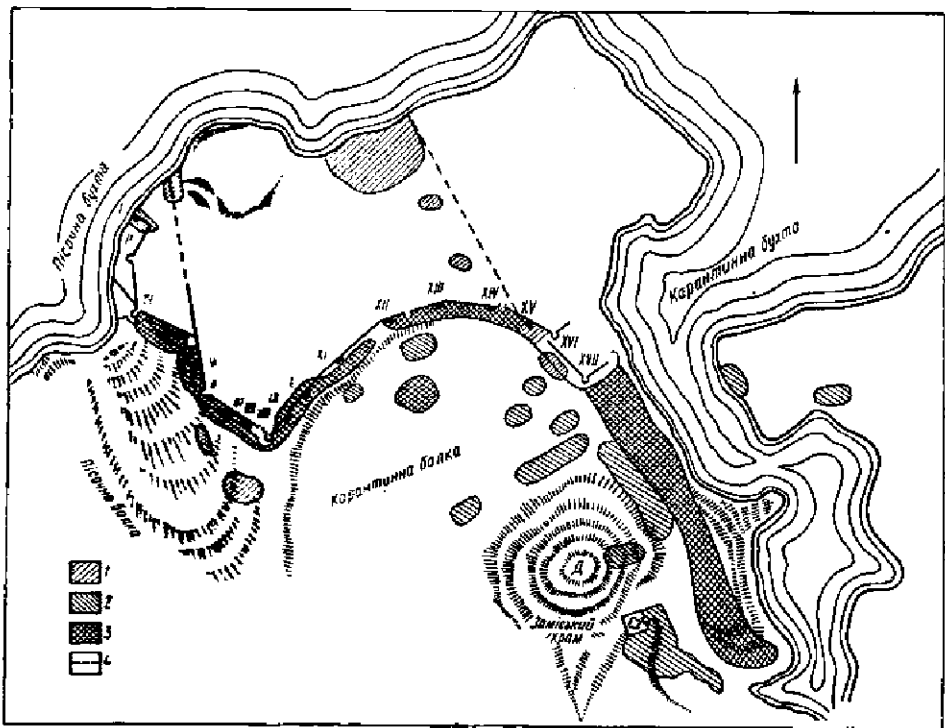

Рис. 2. Схематичний план некрополя Херсонеса:

1 — некрополь класичної і сармацької доби; 2 — некрополь римського часу; 3 — некрополь елліністичного і римського часу; 4 — стародавні межі міста.

вирубану у скелі, яка, очевидно, належала до ділянки некрополя біля замиського храму (розкопки 1907 р.)⁸². У 1975 р. нами розкопано чотири склепи на схилах Пісочної балки, що датуються пізньоантичним та ранньосередньовічним періодами. Під час робіт було також розчищено та обміряно склепи та могили на південний захід від замиського храму⁸³.

Проведені дослідження засвідчили, що територія некрополя Херсонеса, незважаючи на багаторічні розкопки, повністю не виявлена. Насамперед, йдеться про південні ділянки могильника, зайняті господарськими спорудами. Не розкопано повністю й некрополь на схилах Дівочої гори, за західною оборонною стіною і біля замиського храму.

Некрополь Херсонеса займав велику територію, що простягнулася від західних оборонних стін до південного краю Карантинної бухти (рис. 2)⁸⁴. Розширення могильника в цілому збігалось із збільшенням міської території. Найдавніший некрополь, відкритий у 1936 р., розташовувався поблизу IX поперечної вулиці.

Ця частина некрополя розширювалася у західному та південно-західному напрямках, що підтверджується розкопками на монастирській садибі (1913 р.), поблизу античного театру (1970 р.) та в західних районах городища (1960—1961 рр.). В подальшому у зв'язку з розширен-

ням міської території некрополь забудовувався житловими кварталами. Сьогодні можна з певністю говорити, що південна та західна оборонні стіни зайняли територію могильника.

Крім західних кварталів городища некрополь елліністичної епохи займав територію, яка пізніше була забудована і прилягала до XIX куртини (1900, 1958 рр.), а також західний берег Карантинної бухти. Могильник цього часу, очевидно, тягнувся вузькою смугою уздовж південної оборонної стіни.

Некрополь римського часу починався за міськими стінами і охоплював городище своєрідним напівкільцем. Він розширювався від кріпосних стін. Поховання I—II ст. сконцентровано у періболі біля стін. Пізньоантичні поховання здійснювались на значній відстані від городища⁸⁵, але, незважаючи на це, поховальні споруди III—IV ст. зустрічаються і безпосередньо біля міських стін (1908, 1948, 1959, 1960 рр.).

Територіально некрополь перших століть займав західний і східний схили Пісочної балки, тягнувся по обох схилах Карантинної балки, напівкільцем охоплюючи Дівочу гору. Великий могильник римського часу розташовано на західному березі Карантинної бухти. Він починався поблизу вежі XVII і 20-ї куртини і тягнувся берегом до південного краю бухти. З півдня, біля підніжжя Дівочої гори, розміщувалась ділянка некрополя, де у середньовічний період було збудовано замський храм.

Прийнято вважати, що некрополь поблизу замського храму був відокремленою ділянкою могильника, внаслідок чого тут і ховали перших християн. Але це не зовсім так. Топографія некрополя перших століть свідчить, що цей район розташований близько від некрополя, поблизу Карантинної бухти, а, можливо, й змивався з ним. Крім того, поховання виявлені на південному схилі Дівочої гори, безпосередньо над цією ділянкою могильника (1890, 1908—1911 рр.). Все це підтверджує органічний зв'язок ділянки біля замського храму з усім некрополем перших століть і що його відокремлення є штучним.

Очевидно, некрополь займав і східний берег Карантинної бухти, але розкопки проводились тут епізодично й відомості про них дуже фрагментарні (1907—1908, 1930 рр.). На півдні поховання виявлені на так званій Рудольфовій горі, де тепер збудовано технікум⁸⁶. Чи належала ця ділянка до некрополя Херсонеса, чи вона була районом, де ховали епізодично, говорити важко.

Некрополь Херсонеса досліджено не повністю. Майбутні розкопки дозволять розширити наші уявлення про могильник міста.

¹ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. Спб., 1914. Альбом, табл. СII.

² Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, 1959. № 63, с. 249.

³ Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927). Севастополь, 1927, с. 12.

⁴ Карейша Д. В. Об археологических раскопках близ древних Пантикапея, Фанагории и Херсонеса (1845—1846).— ЖМВД, 1846, вып. 16, с. 309.

⁵ Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г.— ИАК, 1904, вып. 9, с. 17.

⁶ Карейша Д. В. Об археологических раскопках..., с. 309—310.

⁷ Карейша Д. В. Археологические исследования вокруг Керчи, Севастополя и на Таманском полуострове.— ЖМВД, 1848, вып. 21, с. 443—444.

⁸ Тут і далі див. рис. 1.

⁹ Уваров А. С. Несколько слов об археологических разысканиях в окрестностях Симферополя и Севастополя.— Проплея, 1854, вып. 4, с. 525—532; Уваров А. С. Извлечение из всеподданейшего отчета об археологических разысканиях в 1853 г. Спб., 1855, с. 134 і наступні.

¹⁰ Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета..., с. 17.

¹¹ Уваров А. С. Извлечение из всеподданейшего отчета..., с. 156. Докладніше про цей склеп див.: Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись..., с. 452 і наступні, табл. CIV, CV, CVI.

¹² Уваров А. С. Извлечение из всеподданейшего отчета..., с. 135—157, рис. 51, 52, 55—57, 62, 63; Уваров А. С. Несколько слов об археологических разысканиях..., с. 528.

¹³ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета..., с. 17.

¹⁴ *Гриневич К. Э.* Сто лет херсонесских раскопок..., с. 47.

¹⁵ ОАК за 189 г. Спб., 1893, № 1—19, с. 34, 129—130.

¹⁶ Там же, с. 35.

¹⁷ ОАК за 1890 г. с. 34. Докладніше про так званій Шверінський курган див.:

Печенкин Н. М. «Шверинский» курган.— ИТУАК, 1914, № 51, с. 187 і наступні.

¹⁸ ОАК за 1891 г. Спб., 1893, с. 12—14.

¹⁹ ОАК за 1891 г. Спб., 1893, с. 14, 137—150, № 1—68; ОАК за 1892 г. Спб., 1894, с. 19—20, 101—119, № 69—314, рис. 58; ОАК за 1893 г. Спб., 1895, с. 4, 59—75, № 315—428

²⁰ ОАК за 1894 г. Спб., 1896, с. 60—75, № 429—541; ОАК за 1895 г. Спб., 1897, с. 104—116, № 542—610.

²¹ Див., наприклад: ОАК за 1892 г., Спб., 1894, № 132, 136, 157, 197, 311; ОАК за 1894 г. Спб., 1896, с. 62, № 431; с. 63, № 436; с. 74, № 538—540.

²² ОАК за 1896 г. Спб., 1898, с. 174—181, № 611—640, рис. 544.

²³ Там же, с. 182—198, № 641—812, рис. 560.

²⁴ ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 112—132, № 813—1008, рис. 225.

²⁵ ОАК за 1896 г. Спб., 1898, с. 117, № 629; ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 29. 18 поховань едліністичного періоду.

²⁶ ОАК за 1898 г. Спб., 1901, с. 119—123, № 1009—1011, рис. 20.

²⁷ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 г.— ИАК, 1901, вып. 1, с. 3—24, табл. I. Докладніше про ці склепи див.: *Гриневич К. Э.* Подстенный склеп № 1012 и ворота Херсонеса, открытые в 1899 г.— Х сб., 1926, вып. 1; *Белов Г. Д.* Римские приставные склепы № 1013 и 1014 в Херсонесе.— Х сб., 1927, вып. 2, с. 105 и след.

²⁸ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсоне Таврическом в 1900 г.— ИАК, 1902, вып. 2, с. 10—17, № 1015—1037, табл. I.

²⁹ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г.— ИАК, 1902, вып. 4, с. 55—56, № 1038—1039.

³⁰ Там же, с. 96—144, № 1041—1188, рис. 46; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г., с. 1—6, ділянка А, № 1189—1122; с. 6—13, ділянка Б, № 1223—1390, табл. I.

³¹ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г., с. 14—15, № 1391—1404.

³² *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г.— ИАК, 1905, вып. 16, с. 104—107, № 1508—1523, табл. II, III; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.— ИАК, 1906, вып. 20, с. 59—68, № 1524—1553, табл. IV.

³³ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г., с. 18—31, № 1405—1462.

³⁴ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г., с. 87—103, № 1463—1507, табл. V; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г., с. 75—83, № 1554—1635, табл. V; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Второе дополнение к отчету о раскопках в Херсонесе в 1902 г.— ИАК, 1906, вып. 20, с. 96—100, могилы «а» і «б»; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.— ИАК, 1907, вып. 25, с. 117—125, № 2084—2125; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г.— ИАК, 1909, вып. 33, с. 50—65, № 2128—2143, рис. 1; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Третье дополнение к отчету за 1902 г.— ИАК, 1909, вып. 33, с. 68—70; *Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г.— ИАК, 1911, вып. 42, с. 1—30, № 2144—2201, табл. I.

³⁵ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 57—96, № 1636—2083, табл. I; *Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г., с. 32—89, № 2202—2427, табл. II.

³⁶ У 1905 р. відкрито склеп й урну з кремацією неподалік від місця, де велися розкопки 1890 р.; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 127—128.

³⁷ *Скубетов М. И.* Дневник раскопок осенью 1907 и 1908 гг. (Записная книжка).— Архів ДХМ, спр. 61, арк. 33—37; *Скубетов М. И.* Могилы из раскопок 1907 г.— Архів ДХМ, спр. 192, арк. 16—17.

³⁸ Докладніше про цей склеп див.: *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись..., с. 465—466.

³⁹ *Скубетов М. И.* Дневник раскопок осенью 1907 и 1908 гг., л. 35—36.

⁴⁰ *Скубетов М. И.* Могилы из раскопок 1907 г., л. 16—17.

⁴¹ Див. звести О. А. Спідина і М. І. Веселовського у кн.: *Гриневич К. Э.* Сто лет херсонесских раскопок, с. 31—32, прим. 1.

⁴² Докладніше про діяльність К. К. Косцюшко-Валюжинича див. у кн.: *Гриневич К. Э.* Сто лет херсонесских раскопок, с. 23 и след.; *Белов Г. Д.* Херсонес Таврический, Л., 1948, с. 14.

- ⁴³ Репников Н. И. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г.— X сб., 2. Севастополь, 1927, с. 149 і наступні, табл. V, № 2501—2816.
- ⁴⁴ Лепер Р. X. Дневник раскопок Херсонесского некрополя.— X сб., 2. Севастополь, 1927, с. 189—190, № 2818—2824.
- ⁴⁵ Там же, с. 202—209, № 92—148.
- ⁴⁶ Лепер Р. X. Дневник раскопок Херсонесского некрополя, с. 209—211, № 1—5; с. 228; № 63—66; с. 224, № 76—87; с. 240—243, № 164—201, с. 221, № 60.
- ⁴⁷ Там же, с. 190—202, № 1—91.
- ⁴⁸ Там же, с. 227—228, № 95—117.
- ⁴⁹ Там же, с. 220—221, № 51—59, рис. 4; с. 229—240, № 118—162.
- ⁵⁰ Там же, с. 243—250, № 202—224, с. 250—255; № 225—255
- ⁵¹ Там же, с. 212—219, № 6—49.
- ⁵² Див., наприклад: Лепер Р. X. Раскопки между офицерскими флигелями и пожарным сараем.— Архів ДХМ, папка 26, рис. 541.
- ⁵³ ОАК за 1913—1915 гг. Пг., 1918, с. 51 і наступні.
- ⁵⁴ Лепер Р. X. Карточний каталог некрополя 1911 г.— Архів ДХМ, спр. 78, арк. 41—74; Лепер Р. X. Раскопки некрополя у Карантинної бухты в 1911 г.— Архів ДХМ, спр. 79, арк. 1—13.
- ⁵⁵ Лепер Р. X. Карточний каталог некрополя 1911 г.— Архів ДХМ, спр. 111, арк. 80—106; Лепер Р. X. Матеріали по изучению некрополя в 1911 г.— Архів ДХМ, спр. 119, арк. 1—6; Лепер Р. X. Сводный дневник 1911 г.— Архів ДХМ, спр. 85, арк. 12—14.
- ⁵⁶ Лепер Р. X. Сводный дневник некрополя 1911 г., арк. 2—3, 35; Лепер Р. X. Карточний каталог некрополя 1911 г., арк. 137—168.
- ⁵⁷ Лепер Р. X. Раскопки некрополя между шоссе и Карантинной бухтой, выше караульного помещения.— Архів ДХМ, спр. 89, арк. 1—3.
- ⁵⁸ Лепер Р. X. Обследование склепов на скале между дорогой и Карантинной бухтой.— Архів ДХМ, спр. 89а, арк. 63—71; Лепер Р. X. Обследование склепов на скале между дорогой и Карантинной бухтой.— Архів ДХМ, спр. 194, арк. 3—6.
- ⁵⁹ Лепер Р. X. Обследование склепов на скале между дорогой и Карантинной бухтой.— Архів ДХМ, спр. 194, арк. 7—9.
- ⁶⁰ Федоров Н. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1913 г.— Архів ДХМ, спр. 88, арк. 2—5, 8—10.
- ⁶¹ Лепер Р. X. Раскопки некрополя между шоссе и Карантинной бухтой..., спр. 93, арк. 2.
- ⁶² Там же, арк. 3; Федоров Н. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1914 г.— Архів ДХМ, спр. 97, арк. 3.
- ⁶³ Федоров Н. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1914 г., арк. 6—8; Лепер Р. X. Раскопки некрополя за западной оборонительной стеной.— Архів ДХМ, спр. 97, арк. 8—12; Лепер Р. X. Раскопки за западной оборонительной стеной.— Архів ДХМ, спр. 94, арк. 2, № 1 та інші.
- ⁶⁴ Див., наприклад: Лепер Р. X. Раскопки за западной оборонительной стеной; Архів ДХМ, спр. 97, арк. 3, № 5; Лепер Р. X. Раскопки за западной оборонительной стеной; Архів ДХМ, спр. 94, арк. 2, № 1 та інші.
- ⁶⁵ Про діяльність Лепера Р. X. докладніше див.: Гривенко К. Э. Сто лет херсонесских раскопок, с. 38 і наступні; Белов Г. Д. Херсонес Таврический, с. 15—16.
- ⁶⁶ Белов Г. Д. Херсонес Таврический, с. 16 і наступні.
- ⁶⁷ Див.: Архів ДХМ, папка 26, креслення 570, 571.
- ⁶⁸ Белов Г. Д. Херсонес Таврический, с. 20.
- ⁶⁹ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1895 г.— Архів ДХМ, спр. 4, арк. 23.
- ⁷⁰ Лепер Р. X. Дневник раскопок Херсонеса в 1912 г.— Архів ДХМ, спр. 87, арк. 35, 40, 47.
- ⁷¹ ОАК за 1913—1915 гг. Пг., 1918, с. 51 і наступні.
- ⁷² Докладніше про цю ділянку некрополя див.: Кадеєв В. И. Об этнической принадлежности скорченных погребений Херсонесского некрополя — ВДН, 1973, № 4, с. 108 і наступні.
- ⁷³ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. Симферополь, 1938, с. 23—24.
- ⁷⁴ Там же, с. 163—195. В 1936 р. відкрито 91 поховання.
- ⁷⁵ Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. Кварталы XV и XVI (раскопки 1937 г.).— МИА, 1953, № 34, с. 33; Белов Г. Д., Яковсон А. Л. Кварталы XVII (раскопки 1940 г.).— МИА, 1953, № 34, с. 109.
- ⁷⁶ Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Яковсон А. Л. Квартал XVIII (раскопки 1941 г., 1947—1948 гг.).— МИА, 1953, № 34, с. 161—162; Стржелецкий С. Ф. Раскопки Таврского некрополя Херсонеса в 1945 г.— X сб., 4. Симферополь, 1948, с. 69 і наступні; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1949 г.— Архів ДХМ, спр. 622, арк. 1.
- ⁷⁷ Кадеєв В. И. Отчет об археологических исследованиях отряда ХГУ Херсонесской экспедиции Гос. Эрмитажа в 1963 г.— Архів ДХМ, спр. 836 (1), арк. 9—10; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1965 г.— Архів ДХМ, спр. 858, арк. 1—3.
- ⁷⁸ Зедзенидзе А. А., Махмєва О. А. Раскопки у античного театра в Херсонесе.— ОА за 1970 г. М., 1971, с. 248.

⁷⁹ Возможно, про це свідчать поховання, виявлені під західними кварталами. Див.: *Суров Е. Г.* Херсонес Таврический. Свердловск, 1961, с. 81 і наступні; *Суров Е. Г.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1961 г.— Архів ДХМ, спр. 790, арк. 3 і наступні.

⁸⁰ *Тахтай А. К.* Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.— Х сб., 4. Симферополь, 1948, с. 19 і наступні.

⁸¹ *Тахтай А. К.* Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг.— КСИИМК, 1947, вып. 14, с. 123—125.

⁸² *Белов Г. Д.* Западная оборонительная стена и некрополь возле нее.— МИА, 1953, № 34, с. 245 і наступні, рис. 11.

⁸³ *Домбровский О. И.* О полевых археологических исследованиях загородного крестового храма Херсонеса.— Архів ДХМ, спр. 708, папка 1, арк. 83—85; папка 3, рис. 30.

⁸⁴ *Борисова В. В.* Отчет о раскопках гончарных печей и склепа в 1955 г.— Архів ДХМ, спр. 710, арк. 11—13.

⁸⁵ Див.: Коллекционная опись.— Архів ДХМ, спр. 848.

⁸⁶ *Гилевич А. М.* Могила с двумя подбоями.— СХМ, 1961, вып. 2, с. 51 і наступні; *Даниленко В. Н.* Позднеантичное погребение.— СХМ, 1961, вып. 2, с. 57 і наступні.

⁸⁷ *Суров Е. Г.* Херсонес Таврический, с. 74—81, 90—94.

⁸⁸ *Колесничков Л. Г.* Отчет о раскопках участков Херсонесского некрополя в 1960—1962 гг.— Архів ДХМ, спр. 816, арк. 1—24.

⁸⁹ *Шеглов А. Н.* Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса.— КСИА АН СССР, 1975, вып. 143, с. 109.

⁹⁰ Коллекционная опись.— Архів ДХМ, спр. 848; *Колесникова Л. Г.* Отчет о раскопках склепа № 2 на северном склоне Девичьей горы (ул. Древняя) в 1967 г.— Архів ДХМ, спр. 1297, арк. 1.

⁹¹ *Даниленко Ю. Н.* Отчет о раскопках склепа по ул. Древней в мае 1972 г.— Архів ДХМ, спр. 1657; *Рыжов С. Г.* Отчет о раскопках трех склепов на территории гаража, расположенного против башни Зенона.— Архів ДХМ.

⁹² *Рыжов С. Г.* Отчет о раскопках могилы у бухты Карантинной у Стройтехникума.— Архів ДХМ.

⁹³ *Зубарь В. М., Рыжов С. Г.* Раскопки некрополя Херсонеса в 1975 г.— АО за 1975 г. М., 1975, с. 327—328.

⁹⁴ Тут і далі див. рис. 2.

⁹⁵ Возможно, що до некрополя Херсонеса належить склеп, відкритий на вул. Н. Островської в 1968 р. Див.: *Рыжов С. Г.* Отчет о раскопках склепа на ул. Н. Островской в 1968 г.— Архів ДХМ, спр. № 1461—1462.

⁹⁶ *Тетер Р. X.* Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1914 г.— Архів ДХМ, спр. 98, арк. 6.

В. М. ЗУБАРЬ

История раскопок и топография античного некрополя Херсонеса

Резюме

Изучение некрополя Херсонеса невозможно без четкого представления о его топографии. Поскольку раскопки могильника до Великой Октябрьской социалистической революции проводились без должной фиксации, в настоящее время во многих случаях неясно, где и на каких участках велись работы. Отсутствует даже схематический план некрополя, которым можно было бы пользоваться при работе над материалами могильника.

На основании обзора истории раскопок некрополя Херсонеса в статье прослеживается историческая топография могильника античного времени. Некрополь классического и эллинистического периодов занимал территорию северного берега Херсонеса, а также западный берег Карантинной бухты. Могильник разрастался в западном и юго-западном направлениях. В первых веках нашей эры территория некрополя расширилась. Погребения этого времени открыты на западном и восточном склонах Песочной балки, на склонах Карантинной балки и Девичьей горы. Обширный могильник римского времени находился на западном берегу Карантинной бухты. Отдельные погребения этого периода открыты также на восточном берегу Карантинной бухты. Однако некрополь Херсонеса изучен далеко не полностью и дальнейшие раскопки на территории могильника позволяют сделать новые интересные открытия.